

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Atval, fial. — A mi egykori *athual* 'mostoha atya' és *fial* 'mostoha fiú' szavunknak ahhoz a magyarázatához, amelyet (harminckét évvel ezelőtt) Nyr. XXIII. 145 adtam, s amely mutatis mutandis NyH.⁶ 55 is jelezve van, hozzá kell valamit fűznöm.

A MNyv. XXI. 57. lapján azt olvasom „A 'mostoha atya' jelentésű régi *atval*-ban is hangtörvényszerűen tudvalevőleg *f*-et várnánk“, s ebben is, mint három más megelőzőleg említett szóban „nyilván azért lépett az *f* helyébe a *v*, mert szóbelsei *tf* kapcsolat nincsen a magyarban, ugyanilyen *tv* kapcsolat ellenben elég gyakori“. Erre azt kell megjegyezni, hogy bizony van a magyarban szóbelsei *tf* hangkapcsolat is. Nyissunk csak rá a NySz.-ban az *F*. betűre s ott pl. a *fa*, *fő*, *fű* címszó összetételei között a következőket találjuk: *életfa*, *épületfa*, *harasztfa*, *keresztfa*, *lanckenetfa*, *pamutfa*, *barátfeje*, *böjtfő*, *túrtefeje*, *hétfeje*, *kétféje*, *kütfő*, *áldottfű*, *fűstfű*, *keresztfű*, *pázsűfű*, *pemetsű*, *rétfű*, *skárlátű*, *szentű*, *turbűfű*. Ilyent minden nagyobb fáradság nélkül még jó sokat lehetne összeböngészni. E szerint nem volt ok arra, hogy az *atval* szóban a „hangtörvényszerű“ *f* hang *v*-re változzék. De nem is volt benne *f* hang soha.

Az én fölfogásom szerint az *atval*, valamint a *fial* összetétel is nagyon régi. Az, hogy a mostohaságnak a 'fél' utójelzővel való kifejezése a lappságon, a finnségen és a cseremiszen kívül a tőlük távol álló magyarban is megvan, arra mutat, hogy ez a kifejezésmód már a fgr. alapnyelv korában megvolt. Az sem lehetetlen, hogy a két szó maga is a fgr. alapnyelvből maradt reánk. Annyit mindenesetre kétségtelennek tarthatunk, hogy az *atval* és a *fial* összetétel nem lehet az előmagyar kornál fiatalabb. Meg kellett lenniük már akkor, mikor a *p* -> *f*- hangváltozás még meg sem indult. Az *atval* szó előmagyar alakját így állíthatjuk vissza: **st*-*pšl*. => **st*-*βšl*. vagy **sts*-*pšls* => **sts*-*βšls*. Hogy a *p*-> *β*- hangváltozás fokváltakozás eredménye volt-e vagy olyan hangfejlődés, amilyent néhány rokon nyelvben (lpN., cser., osztj.) találunk, azzal most nem foglalkozom; csupán annyit jegyzek meg, hogy a későbbi *v*- elődjéül mindenesetre **β*-t (= ? **b*-) kell föltennünk. A fönnebb föltett alakból a második szótag rövid magánhangzója kiesett, ami a

fgr. nyelvekben közönséges jelenség, és így állott elő fokozatos fejlődés útján az *atval* alak.

A *fial* szó előmagyar alakja (az osztj. *пѣѣ- [n. пѣѣ.]* 'sohn' és a vog. *pŷ* 'sohn knabe; junges' segítségével visszaállítva) **psŷ-pšl.* > **psŷ-βšl.* vagy **psŷs-pšls* > **psŷs-βšls* volt, s ebből szintén a második szótag rövid magánhangzójának és azután a *v*-nek kiesésével vezethetjük le a ránk hagyományozott alakot (**psŷβšl.* v. **psŷβšls* > **fival* > *fial*).

Elvégre még azt is föl lehet tenni, hogy az *atval* és a *fial* összetétel utótagja nem is a *fél* szó egykori alakja volt, hanem veláris párja. Ez esetben a *-val* és az *-al* utótag a f. *puole*- 'fél' és a md. *pola* 'ekehälfte (mann oder frau)' megfelelője,¹⁾ és *fial* ~ f. *poika-puole*- 'mostoha-fiú'. (A magánhangzók megfelelőjére nézve vö. f. *nuole*-, *kuole*-, *vuote*- ~ m. *nyal*, *hal*-, [ta]val).

A 'filiolus, söhnchen, kind' jelentésű másik *fial* szót, amely a MünchK.-ben fordul elő kétszer (*fialim* 'filioli mei' 92,200), Nyr. XXIII. 148 az előbbtől teljesen különválasztottam és az olasz dial. *fiol* (= közny. *figliuolo* = lat. *filiolus*) átvételének tartottam. Ez akkor volt, mikor az olasz hatást még egészen más szemmel néztük. Most már nem tartom valószínűnek. Olasz jövevényyszavaink olyan fogalomkörökből valók, hogy egy 'filiolus' jelentésű szónak közéjük tartozása legkevésbé sem valószínű. Ezt a másik *fial* szót inkább a *fi* (*fia*-) szó *-l* képzős kicsinyítőjének tarthatjuk, ahogy Nyr. XXII. 174 MELICH mind a kettőt magyarázta. (L. most a m. *-l* kicsinyítő képzőről Gombocz: NyK. XLV. 1).

Mikor a NySz. az *F.* betűig haladt, akkor még csak a *fial* szó volt ismeretes, az *atval* nem, azért az *F.* betű szerkesztője (SIMONYI) a 'filiolus' és a 'privignus' jelentésű *fial*-t egyazon szónak vette, egész természetesen, mert a két jelentés megfér egymással (vö. BUDENZ, UA. 233). Az *atval* szó *v*-je miatt azonban külön kellett a kettőt választani.²⁾

SZINNYEI JÓZSEF.

A -nál rag. — A *nál*- (*nálam*, *nálad* stb.) szót és a belőle lett ragot NyK. XXXV. 449 úgy magyaráztam, hogy eredetileg az egyszerű *-l* raggal alakult ablatívus volt, s azután lett belőle lokatívus (vö. *alul*, *fölül*, *belül*, *kívül* stb., amelyek szintén ablatívusok voltak eredetileg s ma is azok, de egyszersmind

¹⁾ A zürj. *pel* 'hälfte, eines von einem paar' és a votj. *pal* 'halb; Hälfte' magánhangzójának eredeti mivolta kétséges; lehetett veláris is, palatális is.

²⁾ Ezen a két *fial* szón kívül még kettő van: *fial* 'párna, vánkós' (Göcsej MTsz.) (= *fejfal*) és *fial* 'fiadzik' (Heves m. NyF. 16:48; Nyíregyháza, Újtelektanya Nyr. XLIV. 88).

lokatívusok is). Abból indultam ki, hogy a) a középfokhoz tartozó hasonlító-határozónak *-nál* a rendes ragja; b) e helyett egyes kódexekben és mai napság egyes vidékeken *-tól* is előfordul;¹⁾ c) más nyelvek (rokonok és nem rokonok) legtöbbszörre ablatívusi határozót használnak az összehasonlításban (vö. a rokonságból: f. *-ta*, *-tä* partit. = ablat., vog. *-nāl* ablat., lpS. *-šte* elat.²⁾ középfok mellett; md., cser., votj., osztj. ablat. alapfok mellett.). Ezekből a tényekből vontam le a következtetésemet. Erre a Nyr.-nek egy cikkírója azt mondja: „Igaz ugyan, hogy a fgr. nyelvekben az ilyen esetben ablatívusi alak szokott állni, de a magyarban is eredetileg a *-tól*, *-től* ragot használták, s mikor a *-nál*, *-nél* divatba jött, ennek semmiféle ablatívusi jelentése nem volt“. (LIV. 51). Ezt az állítást a cikkíró nem tartotta szükségesnek adatokkal támogatni. Nem mondja meg, hogy az ő tudomása szerint a *-nál* (*-nál*) a középfok mellett mikor „jött divatba“, sem azt, hogy ő honnan tudja, hogy az akkori magyaroknak a *-nál* (*-nál*) nem volt ablatívus.

Hogy a dologra világot tudjak deríteni, magam vagyok kénytelen adatokat keresni. A NySz.-ban a legkorábbi adat (előbb *tölletecnēl*, utóbb *tölletecnēl* alakban) a MünchK.-ből van idézve (o: *tölletecnēl*). SIMONYI MHat. I. 243 azt mondja: „A *-nál* rag — mint a Bécsi, Münch. és Nád.-codexek (!) ingadozó használata s a *tölemnél*-féle keverék-alakok sejtetik — a XV. században terjedhetett el a *-tól* rag rovására“. Legkorábbi példái (a 242. és a 243. lapon) szintén a MünchK.-ből vannak idézve.

Ezek a könnyű szerrel megtalálható adatok, s ezeket a cikkíró is minden biztonnyal ismeri. De ha nem sajnáljuk a fáradságot, hanem tovább kutatunk, találunk régiebbeket is. BINDER JENŐ a magyar hasonlításról írt értekezésében Nyr. XVIII. 295 a Jókai-kódexből (akkori nevén EhrK.-ből) a következő *-nál*, *-nél* ragos hasonlító-határozókat idézi: *myre ma zokasnal* ynkab kynzatnak (60), *ment gyakarlatosban ysteny malastnak ayandokat erzyuala annal* felyeb emelkedykuala (63), *mendennel* kyssebnek aloytyauala magat leny (71). — Ezekhez a kódex gondos átvizsgálása után még egyet toldhatok hozzá: *Semmy ygazb ezeknel* (93) ‘*nihil uerius istis*’ (Vel. kiad. 30^a). — Tehát *-nál*, *-nél* ragos hasonlító-határozó négy van a kódexben. Ezek mellett *-tól* ragos is van, de csak egyetlenegy: *magat aloytya uala leny mendentewl* kewssebnek (73).³⁾

¹⁾ Most hozzátehetem: *-ből* is (Nyitra vid. Nyr. XXXIII. 393).

²⁾ Most hozzátehetem még: lpK. *-ð* partit. = ablat., zürj. *-š* elat.

³⁾ BINDER i. h. még kettőt idéz ugyan, ú. m.: *Es ez felewli* mondót ket kenerektewli egyknek *feletewli* megalua semmy teb

A Jókai-kódexnél korábbi nyelvemlékekben nem találunk hasonlító-határozót, sem *-tól*, sem *-nál* ragosat; nem is találhatunk, mert középfok sincsen bennük.

Tehát a Jókai-kódex az a határ, amelynél a nyelvtörténeti sorompó le van előttünk eresztve. Ebben a kódexben fordulnak elő a legelső középfokok és mellettük a legelső hasonlító-határozók; az utóbbiaknak részint *-nál*, *-nél*, részint *-tól* a ragjuk.

Mit lehet ebből következtetni?

Tegyük föl, hogy Szent István király korától kezdve századokon át bőven vannak összefüggő nyelvemlékeink, bennük középfokok szép számmal, s valamennyi mellett *-tól*, *-től* ragos hasonlító-határozó. Mármost a Jókai-kódexben egyszerre fölbukkannak a *-nál*, *-nél* ragosak, ilyenek későbbi kódexekben mindjobban szaporodnak, s végre a *-tól*, *-től* ragosak teljesen kivesznek az irodalomból. Ez esetben mondhatjuk, hogy a *-nál*, *-nél* ragos hasonlító-határozó ekkor meg ekkor jelent meg az irodalomban és kezdte elfoglalni a régiebb *-tól*, *-től* ragos helyét.

Mármost azonban a valóság az, hogy mind a két hasonlító-határozó egyszerre lép föl a nyelvtörténet színpadán a Jókai-kódexben. Tehát időbeli elsőbsége egyiknek sincs. Hogy melyik mikor „jött divatba“, arról semmit sem tudunk; de azt bizvást föltehetjük, hogy egyiket sem a Ferenc-legenda fordítója alkotta. Meglehetett mind a kettő (más-más nyelvjárásokban) már évszázadokkal vagy akár egy évezreddel előbb is. Valamennyi fgr. nyelv arról tesz tanúbizonyságot, hogy a hasonlító-határozó a fgr. alapnyelvben ablatívus volt (általános vagy specializált ablatívus). A mostani nyelvek hasonlító-határozó alakjai részint az alapnyelvből vagy egy későbbi nyelvegységből való maradványok, részint a nyelvek külön-életében keletkeztek. Az utóbbiak közé tartoznak a magyar *-tól* és *-nál* ragosak. A *től*- szó és az én föltevésém szerint a *nál*- is csak abban a korban keletkezhetett, mikor még élt az ugor nyelvegység korából való *-l* ablatívus-rag. Ezt a kort pedig meglehetősen nagy idő választja el attól a kortól, amelyre a Nyr. cikkírója gondolhatott, midőn azt írta, hogy „mikor a *-nál*, *-nél* divatba jött, ennek semmiféle ablatívusi jelentése nem volt“.

SZINNYEI JÓZSEF.

Létra ~ lajtorja. Csodálatosan sok alakváltozata támadt e szónak nyelvünk hangtörténete folyamán. Már magában a köznyelvben is két, körülbelül egyformán gyakran használt alakja

nem ylettetettuala (27), *mendentewl kewlewmb* (89), de ezek nem hasonlító-határozók, mert „egyeknek feletewl megualua“ a. m. 'preter medietatem vnus' (Vel. kiad. 96^b), „*mendentewl kewlewmb*“ pedig a. m. 'dissimilis ab omnibus' (Vel. kiad. 20^a).

van, de a MTsz. még 31 népnyelvi alakváltozatát gyűjtötte össze, s ezekhez járul még a NySz.-ból is *lajtora*, *rajtola* és *rajtolya*, úgyhogy összesen 36 alakváltozatát ismerjük! De azért — az egy aranyosszéki *latira* kivételével — valamennyinek teljesen érthető az egymáshoz való viszonya, és valamennyi visszavezethető egyetlen egy alapalakra.

A köznyelvi *létra* és *lajtorja* alakok eltérő végének kérdését egyelőre figyelmen kívül hagyva, nincs okunk kételkedni abban, hogy MELICH (DLehnw.) helyesen magyarázta e szavunkat az ófn. *leitra* átvételének. (Tévesen THIENMANN: „auf dem Umweg über slawische Sprachen kam *lajtorja* (1493 *lajtra*) aus n h d. *leiter*“. Die deutsch. Lehnw. 104.) S mivel a mai ném. *leiter* *aj* kettőshangzója helyén az ófn.-ben még *ei* hangzott, azért legrégibb magyar alaknak szintén **lejtra* (o: *lejtra*) alakot kell feltennünk. A mai köznyelvi *létra* kétségtelenül e régibb **lejtra* alakból való, de úgy látszik nem közvetlenül, mert a mai palóc nyelvjárásokban (*rétlá*, *rétlya*, *rétlylya* mellett) *é* hangú *rétlá* > *rétlyá* (~*rétlya*) alakja is van e szónak. Tudom ugyan, hogy a magyar nyelvészek általában azt tanítják, hogy vegyes hangrendű szóban nem fordul elő *e* és *é*, de ez még a mai köznyelvre nézve sem teljesen igaz, s még kevésbé igaz a régi nyelvre nézve. A palóc nyelvterületnek, amely a magánhangzók története tekintetében valamennyi közül a legrégebbi színezetű, egyes vidékein (különösen Heves, Borsod, Gömör, Nógrád összeszögellése táján) nemcsak *rétlya*, hanem *Jézus*, *prégyikál*, *sétál*, *hóhér* is van, és az ilyenek nézetem szerint megőrzött régiségek. E palóc alakok alapján tehát azt hiszem, hogy a legrégebbi magyar **lejtra* alakból előbb **lêtra* lett, s ebből csak a XVI. sz. folyamán, a nyílt *é*-nek általános zártabbá válása korában lett a mai *létra* alak. A legrégebbi palóc **rétlá* alakból is ekkor lett *rétlá*, s ebből még később, az *é*-nek egy kisebb területen való kettőshangzóvá válásával **riétlá* (vö. *riétlya*, MTsz. A régi Tsz. még *ei* kettős hangzós palóc *rejtya* alakot is közöl, de ez aligha van helyesen megfigyelve).

Az *r* kezdetű palóc alakváltozatok természetesen az *l* és *r* helycseréjével keletkeztek, a mai *ly* hangúak (*rétlya*, *rétlya*, *rétlyá*, *riétlya*) későbbi *l* > *ly* változás eredményei, és legújabbban *ly* > *j* változással **rét-ja* helyett *rétya* (~*rejtya*?) is keletkezett. Van ezeken kívül ugyanott még *rétlylya* alak is. Csak egyszer van ugyan közölve (vö. MTsz.), de ez úgy látszik helyes megfigyelés, és a valóságos palóc kiejtésnek a *ty* jelzésűeknél pontosabb jelzése, mert BERZE NAGY JÁNOS Hevesmegyei népmeséiben is (v. Népk. Gyűjt. IX.) találunk *csetylyik*-*botylyik* jelzést (56; és éppen így pl. *válogatynyi* 80, *jútynyi* 174, *tudatynyi* 204, stb.) Sajátságos, hogy az előbb említett *rétya* Nógrádon kívül még a baranyamegyei Ormányságban is előfordul. E közlésnek

hitelesnek kell lennie, mert ugyane vidékről három ízben *réttya* alakban is közölték. (Vö. MTsz.) De nagyon kalandos volna e meglepő találkozás mögött valamilyen történelmi kapcsolatot keresni. Magyarázata nézetem szerint egyszerűen az, hogy a köznyelvívé vált *létra* alak nemcsak palóc vidékeken, hanem ettől egészen függetlenül az Ormányságban is keresztülment a *rétla* > *rétlya* > *rétya* (> *réttya*) fejlődéseken.

A palócságon kívül eső területeken más irányban fejlődött tovább az ó-magyar **lejtra*: hátraható illeszkedéssel *lajtra* lett belőle (NySz., MTsz.), s ez ismét számos új alaknak lett kiindulópontjává. Először is, szótaghatár-eltolódás következtében szótagkezdő helyzetbe kerülvén *tr-*je, e két mássalhangzó között ejtés-könnyítő járulékhangzó fejlődött, mint pl. az *észtrág* > *észterág*, *észtronga* > *észterunga*, *istráng* > *istoráng*, *struc* > *uszturuc* (NySz.), szl. *stréha* > *észteréha* (> *észterha*), szl. *Strégom* > **Észterégom* (> *Észtergom*), szl. *Bistrica* > *Bészterica* (> *Beszterce*), *Bézdréd* > *Bézderéd* (∞ **Bézréd* > *Bézéréd*), és a *Széndörő*, *Csongorád*, *cimbora*, *téngelic*, *porkoláb*, *körtöve*, *tempolom* féle igen gyakori esetekben. Tehát lett belőle ilyen módon: *lajtora* (NySz.), s ebből az *l* és *r* helycseréjével *rajtola* (NySz.), majd *l* > *ly* > *j* változással *rajtolya* (NySz.) > *rajtoja* (MTsz.), ebből meg egyfelé *rajtojja* > *rajtója* (∅: *rajtója*), másfelé pedig *rajtaja*. Az újabb korban elég gyakori *aj* > *é* változással (vö. MNyv. VIII. 203 és még *gurdej* > *gurdé* Nyr. XXVI. 155, *Oszvaj* > *Oszvé*, MNyv. XII. 78) *rajtoja*-ból *rétója* is keletkezett, s ebből nemcsak (> **rétojja*? >) *rétója*, hanem a hetési nyelvjárásban, a nyugati nyelvjárasterület jellemző magánhangzóközi *i* > *v* > *o* > *h* változással (pl. *mihattam*, *pihare*, *vihola*, *bihal*, *küméhes*, *lohak*, *lohaink*, *kohács*, *szuhárog*, stb.) *rétoha* is.

Ezekon kívül még csak egy olyan alakváltozat van, amely a szónak nem *-ja*, hanem *-a* végű változatai sorába tartozik, s ez a nekem teljesen rejtélyes *latira*, melyet a háromszéki Kiss Mihály aranyosszéki alakváltozatként jegyzett föl tájszógyűjteményében. (Ezt a M. T. Akadémia fölhasználás végett utóbb rendelkezésére bocsátotta a MTsz. szerkesztőjének).

Egy *létra* > **létorá*-ból való aranyosszéki **litará* (igy!) alakváltozatnak feltevése nem volna megengedhetetlen, mert az *é* > *i* > *i* változás elég gyakori, a hangsúlytalan szótagbeli *o* > *a* változás meg éppen hangtörvényszerű a királyhágóntúli nyelvjárasterületen. Aki tehát hisz abban, hogy a magyarban magánhangzók is szoktak helyet cserélni, az ilyen helycserével magyarázhatja a kérdéses *latira* (igy!) alakváltozatot a feltételezhető korábbi **litará*-ból. De én, aki nem hiszek az ilyen helycserében, legfeljebb azt gondolhatom, hogy abban az esetben, ha ennek a híradásnak egyáltalán van valamilyen alapja, akkor a háromszéki Kiss Mihály ezt az állítólagos *latirá*-t aligha Aranyosszéken

hallotta, s aligha a maga fülével, hanem valaki talán hallott valamit harangozni arról a „furcsaság“-ról, hogy Aranyosszéken *litará*-nak mondják a létrát, de talán már nem emlékezett jól egykori hallomására, s mire ez az adat KISS MIHÁLY közvetítésével a MTsz.-ba jutott, valahogy — *latira* lett belőle. Régi tapasztalat, hogy még a legbuzgóbb laikusnak is *nem* a saját anyanyelvjárására vonatkozó nyelvjárási közléseit csak a legnagyobb fenntartással szabad fogadnunk.

A még hátralevő alakváltozatok mind a szónak *-ja* végű változatán alapulnak. Mielőtt tehát tovább mennénk, előbb a *létra* és *lajtorja* *-a* és *-ja* végződésének viszonyával kell tisztába jönnünk.

MELICH. mivel e két alaknak egymáshoz való viszonyát sem a magyar hangtörténetből, sem a német alakok alapján nem tudta megmagyarázni, tudvalevőleg azt tette fel (DLehnw.), hogy csak a *létra* alak való a németből, a *lajtorja* alakot ellenben valamely szláv nyelv közvetítésével kaptuk. S ezt a feltevését, mint fennebb láttuk, THIENEMANN is elfogadta. Ha csakugyan ki volna mutatható *-ja* végű szláv alak, vagy ha legalább elegendő okkal volna feltételezhető ilyennek egykori megléte, akkor a *létra* és *lajtorja* két külön forrásból való származásának feltevése ellen nem lehetne komolyabb kifogást tenni. Azonban azon analógiák, melyeket MELICH (i. h.) felhozott, csak *-rě ~ -rjě* és *-rě ~ -rjě*, nem pedig *-ra ~ -rja* váltakozásáról szólnak, s így ezek aligha jogosíthatnának fel bennünket egy *-ja* végű egykori szláv alak feltételezésére. De én azt hiszem, hogy egyáltalán felesleges is ilyen kétes értékű feltevéshez folyamodnunk, mert a *lajtorja* alak keletkezése e nélkül is egészen jól érthető. A *létra* alakból persze nem származhatott; még a régi *lajtra* alakból sem; de már ennek *lajtora* (NySz.) fejleményéből nézetem szerint igen.

Régóta tudjuk, hogy a nyelvérzék némely szavunk egyessz. 3. szem. birt. személyragját téves perceptio következtében a szó tövéhez tartozónak fogta fel. Különösen gyakori jelenség ez testrészek neveinél (*éha* ,gyomor', *epe*, *gége*, *orja* ,disznógerinc húsos-tul', *pofa*, *remese* ,végbél', *tompora*, *vese*, *zúza* és talán *sérte*), de más főnevek között sem ritka; pl. ilyen eredetűek: *moha*, *unoka*, *cika*, *torzsa*, *gléda*, nyj. *dana*, a régi *molna* ,malom', stb. Azonban tudtommal még nem emlegették ennek a jelenségnek az ellenkezőjét, t. i. azt, hogy ugyanilyen téves perceptio következtében a nyelvérzék egyes eredetileg *-a*, *-e* végű szavakat úgy fogott fel, mintha egyessz. 3. szem. birt. személyraggal volnának ellátva, s ezért új, *-a*, *-e* nélküli ragtalan alanyesetet vont el belőlük. (SIMONYI sem említi e jelenséget az Elvonásról szóló értekezésében. NyF. XI.) Pedig szerintem ez a legtermészetesebb magyarázata annak a feltűnő körülménynek, hogy a többtagú szavak végén állott felső nyelvválású rövid magánhangzók az

Árpád-kor vége felé kivétel nélkül elvesztek, de ugyanilyen alsó nyelvválásúak csak kivételesen, néhány esetben veszttek el; t. i. azokban az esetekben, melyekben a nyelvérték megtévedett. Pl. *beszéd, kolbász, ladik, lapát, polc, szombat, tömlő, zászló*, stb. (Vö. MELICH: MNyv. VI. 66 s köv. l. Középső nyelvválású rövid magánhangzók egyáltalán nem voltak ilyen helyzetben, ilyenek elveszéséről tehát természetesen nem is lehet szó.) Hogy az *-a, -e*-nek ez a kivételes elveszése nem a tövégi magánhangzók Árpád-kori elveszésével van kapcsolatban, azt bizonyítja az a körülmény, hogy még jóval későbbben is veszett el néha egy-egy ilyen *-a, -e*. Pl. tör. *díja* > m. *díja* > *díj*, lat. *planta* > m. *palánta* > nyj. *palánt*, lat. *casula* > m. *kécele* > *kécel*, kisorosz *opačyna* > m. *apacsina* > *apacsin*, *palozsa* tojás v. üres tojánhéj, melyet a tyúk tészkében hagynak v. bele tesznek, hogy a tyúk oda tojjék > *palos*, horv. *riža* > m. *rizsa* > *rizs*, olasz *piazza*, *miccia* > m. *piac*, *mécs*. Kemence mellett is van a NySz.-ban egy *kemenc* alak, és a MTsz.-ban *keménckalács*. A *rokolyá*-nak a régi Tsz.-ban Tolnából és a Székelyföldről közölt *rokoj* alakjáról a MTsz. azt mondja, hogy kétségkívül sajtóhiba e. h.: *rokoja*. Magam is lehetőnek tartom, hogy ez csak sajtóhiba, de az előbbieken után már nem merném ezt kétségkívül valónak mondani. És hogy az *-a, -e* valóban azért veszett el ilyen esetekben, mert tévesen bár, de birt. személyragnak érezték, azt az a körülmény bizonyítja, hogy nemcsak *-a, -e* hanem *-ja, -je* is marad el néha egyes szavak végéről. Egészen bizonyosan ilyen esetek: *pozdorja* > *pozdor*, a felolvasztott viaszok maradéka, *pizokja* (MNyv. IX. 383), lat. *interesse* > *interes*, és újabban *recepisse* > *recepisz* (vö. Nyr. XLV. 132). Talán ilyen eredetű a 'bástya' jelentésű (csak egyszer előforduló) régi *bást* is (EtSz.) és lehetséges, hogy *epér, szédér* is ilyenmódon lett a korábbi *epérje, szédérje* alakból, ámbár ezek másként is magyarázhatók.

Akár hozzátoldódott a szóhoz, akár elveszett a végéről az *-a, -e* (*-ja, -je*), a változás persze nem ment végbe hirtelen, hanem lassan, fokozatosan terjedt; egy darabig mind a régi, mind az új alak egyformán volt használatos, míg végre vagy az új, vagy a régi diadalmaskodott, s akkor a másik alak elavult. Vannak azonban olyan esetek is, hogy az *-a, -e* (*-ja, -je*) nélküli új alak nem tud ugyan elterjedni, sőt talán meg sem született, de mégis megmarad valami nyoma annak, hogy a nyelvérték egykor tévesen 3. szem. birt. személyraggal ellátottnak appercipiálta a szót. Pl. bizonyos, hogy a szl. *mežda*-nak a magyarban eleinte csak *mészda* > *mészde* alakja volt (vö. OklSz.; a Székelyföldön még ma is csak *mészde, mozsda, müzsda*). Hogy a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárásban ma *mészgye* alakja van, azt nem tudom magamnak másként megmagyarázni, mint úgy, hogy abban a korban, mikor a 3. szem. birt. személyragnak már nemcsak

-a, -e, hanem -ja, -je alakja is volt, egyesek pl. azt, hogy valaki elszántotta a *mezsdé*-t, tévesen úgy értették, hogy az ő saját mezsgyéjét vagy a szomszédját szántotta el, s ezért ezt (mivel pl. a *kard*, *kert*, *rost*, *rest*-féle szavakhoz is -ja, -je alakú birt. személyragot szoktak volt tenni) az ő nyelvszokásuk szerint úgy adták tovább, hogy az illető elszántotta a *mészgyé*-t (mai helyesírásunk elvei szerint írva: *mezsdjé*-t); de már az ő hallgatóik, akik a *mészde* ~ *mészgye* ragos vagy ragtalan alakja felől nem voltak tévedésben, ezt persze nem érezték személyragos alaknak, s ezért nem vontak ugyan el belőle (tévesen) egy új *mészde* alakú ragtalan alanyesetet, de lelkükben a régi *mészde* alak mellé mégis egy új *mészgye* alakváltozat támadt, amely idővel a nyelvtérület legnagyobb részén teljesen kiszorította a régi, szabályos *mészde* alakot. Így keletkeztek nézetem szerint *borosta* > *borostya*, *gyërta* > *gyértya*, *kárta* > *kártya*, *porta* > *portya* (s ebből *portyáz*) is. Szl. *krčula*-ból m. *korcsola* > *korcsolya* lett, s ennek Dtúl, a Balaton mellékén, *kujcsorja*, *kulcsorgya* alakváltozatai is vannak. (Vö. MTsz.) Ezek nyilvánvalóan megelőző **kulcsorja* alakra mennek vissza; a *kujcsorja* alaknak foghang előtti *l* > *j* változása olyan, mint a Sümeg vidékéről ismeretes *kujcs*, *Tapujca*, *indujt*, *Jordujt*, *mujt*, *parancsujta*, *ékerújta*, *leüjtem*, *Bujdlizsár*, *mékhüjnyi*, *pörüjnyi*-féléké, a *kulcsorgya* *gy*-je pedig a közismert *borju* > *borgyu*-féle dunántúli *j* > *gy* változás eredménye. De *korcsolya*-ból csak úgy támadhatott a metathetikus **kulcsorja* (> *kujcsorja* ~ *kulcsorgya*) alak, ha a *korcsolya* alakot már előbb tévesen *korcsolja*-nak, vagyis 3. szem. birt. személyragos alaknak értelmezték. Az -a vagy -ja szóvéget birt. személyragnak fogták fel, s ezért az újabb nyelvszokásnak megfelelően -ja-val helyettesítették. És egyszerűen csak ilyen téves perceptio az oka annak is, hogy a régibb *lajtra* alak ma már elavult *lajtora* fejleményének (l. erről fennebb) is támadt *lajtorja* változata, amely aztán idővel nagy vidéken elterjedt s a köznyelvbe is bejutott. Csattanósan bizonyítja ennek lehetőségét az a körülmény, hogy az etimologikusan -ja végű *pozdorja*-nak a nép nyelvben ellenkezőleg *pozdora* alakváltozata is támadt (MTsz.). Nyilvánvalóan csak azért, mert *r* végű szavakhoz (vö. fennebb a *pozdor* alakot) hol -a, -e, hol meg -ja, -je alakban járul a személyrag. Pl. *pitvara* ~ *pitvarja*, *fuvara* ~ *fugarja*, *tikára* ~ *tikárja*, *cimere* ~ *cimerje*, *hóhéra* ~ *hóhérja*, *sora* ~ *sorjában*, *zsinóra* ~ *zsinórja*. Nagyon sok szó az egyik nyelvjárásban -a, -e, a másokban ellenben -ja, -je raggal állapotott meg. Ez az oka annak is, hogy a *cser* főnév a 3. szem. birt. személyrag hozzátapadásával egyik vidéken *cser*e, a másikon meg *cserje* alakot öltött. (Vö. EtSz.) S ha meggondoljuk, hogy a lat. *malvasia*-ból lett *malozsa* (> *mazsola*) szónak egykor **malazsja* alakja is volt (vö. *malasias* trágya; SZARVAS idézi Nyr. XII. 156), akkor az -a végű **malazsa* > *malozsa* alak keletke-

zését szintén csak úgy érthetjük meg, ha feltesszük, hogy a *malazsja -ja végét tévesen birtokos személyragnak érezték s ezért felváltották az -a-val.

Létra és lajtortja tehát úgy viszonylanak egymáshoz, hogy a legrégebbi *lejtra alakból egyfelől $ei > é > é$ változással létra lett, másfelől pedig hátraható illeszkedéssel lajttra, s ebből lajtorta \sim lajtortja. Minden más, eddig még nem említett alakváltozat e -ja végű lajtortjára alapul. S ezek keletkezésének magyarázata már nem okoz semmi nehézséget. A háromszéki rajtortja és göcseji réturha szókezdő $l > r$ változás eredménye. Ez utóbbinak, valamint a bereg- és szolnok-dobokamegyei létortja, létartja alaknak é-je a fennebb már említett $ai > é$ fejlődésből érthető. E létartja-nak és a kisküküllőmegyei lajtartja-nak második szótagbéli a-ja a királyhágóntúli nyelvjáróterületen szabályos nyiltabbaválás, a göcseji réturha u-ja szórványos zártabbaválás, a háromszéki rajtortja (o:rajtortja) hosszú ó-ja (és á-ja) pedig az azonszótagú l, r, j-nek keletibb nyelvjárásainkban szabályos nyújtó hatásának eredménye. A dunántúli lajtértja \sim lajtértgya ($>$ lajtértgya) alakok é-je a lajtortját, lajtortjának, lajtortjától-féle szuffixumos alakokban keletkezett, s ebben az $o > é$ változásban az illabiális á-nak a megelőző o-ra gyakorolt, a dunántúli nyelvjárásokat jellemző hátraható hasonító hatását kell látnunk. Pl. ugyanott, különösen a nyugati nyelvjáróterületen, bujtértgyán, déről, déről, déről, déről, déről, kunyéről, majérdanna, pérőlányi, pérőlána, térőlác, vérőlánnya, vésárdnap is közönségesek, ragos alakokból való elvonásokként cséda, gélva, pélva, pényva, vérge, pozdértgya, s éppen így pl. lajtortgyát $>$ lajtértgyát: $>$ lajtértgya. A kalotaszegi lajtortnya az egész magyar nyelvterületen mindenütt (de mindig csak a szó fő belsejében és csak szórványosan) észlelhető r utáni $j > ny$ változásból származik; olyan eset ez, mint amilyenek pl. sokféle bornyu, varnyu, sarnyu, pozdornya, epérőlnye, szédérőlnye (MTsz.), pérőlnye (NySz.) Ezzel szemben a dunántúli lajtortgya \sim lajtértgya-beli $j > gy$ változás már hangtörvényszerű jelenség, amelynek ott kivétel nélkül minden zöngé- vagy zöngés mássalhangzóra következő j alá volt vetve. Vö. pl. ugyanott borgyu, várgyam, nyomgyák, kötélgye, durung-gya, dobgyanak, óvgya, stb. (L. erről HORGER: MNy. XVII. 157.) Némileg feltűnő csak a göcseji réturha alak, mert r utáni $j > h$ változás tudtommal egyébként egészen szokatlan.

HORGER ANTAL.

Higy 'inauris, aurifilia'. — Ezt a réges-régen kihalt és elfelejtett magyar szót mindössze a következő öt adatból ismerem:

hyg 'auris' (BesztSzj. 617), hyg 'aurifilia' (uo. 631), hig 'inauris' (SchlSzj. 1182), véuén o ioqianac oltözétit s liliomokat s higékét s gürökét s o menden oltözétiuél mégékéfeite omagat, ssumsitque dextraliola, et lilia, et in aures, et annulos; et om-

nibus ornamentis, suis ornavit se' (BécsiK. 31), *eke/feitie/vala o higuuèl* *z o kofpntgieuèl* ,ornabatur in aure sua et monili suo' (uo. 183),

Tudtommal eddig senki sem foglalkozott e szó eredetével, pedig alábbi egyeztetésem szerint a lapp kivételével valamennyi finnugor nyelvben él hangtanilag és jelentés tekintetében pontos megfelelője, sőt rokonsága átnyúlik a finnugorságon túlra, a szamojédba is:

vog. °*kis* ,reif (zu fässern)' (AHLQVIST: SUS. Toim. II. 16); *kis* ,abroncs, hajlított fából való ív' (MUNKÁCSI, VogNGy. II. 558, 594—5, 657), *apä-kis* ,a nyírhéj-bölcső alját erősítő hajlított fa' (uo. II. 630, III. 394), *†sarni kispä apä* ,aranyabroncsú bölcső' (uo. I. 67, 0329, II. 630), *josä kisä* ,a hótalp fölcsatoló karikája' (uo. II. 0555, 657), *sü-kis* ,hóbot-karika' (uo. II. 657), ,a hóboton, lefelé állítandó végén karika (kerek lapos fadarab) van, hogy a bot a hóba alá ne süppedjen' (uo. II. 619), *†kis-lakw* ,abroncs-karika' (uo. I. 0282, II. 123, 657), *kisti* ,abroncsot hajlít' (uo. II. 595, 657); vogT. *kuš* ,abroncs' (MUNKÁCSI, VogNyjár. 277). — A varsa részeinek ismertetésében mint műszó SIRELIUS-nál is előfordul (Sperrfischerei 103): *kes* ,spirale', *en-kes* ,mündungsreifen' (a Konda mellett), *kis* ,spirale', *töläx-kis* ,sterzreifen' (a Szoszva vidékén);

osztj. Jug. *kötš* a következő összetételekben: *pon-k.* ,die reifförmige hölzerne einfassung an der mündung der fischreuse', *solē-k.* ,pflock od. ring, der sich am ende des stocks des schneeschuhläufers befindet' (PAASONEN: FUF. VI. 239); *kuč* ,reifen' (a Jugan és Agan mellett; SIRELIUS, Sperrfischerei 102);

zürj. *kytš*, *kyttš* (WIED), *kyšš* (WICHM.), ring, reifen, re f, kreis, schlinge', *pel-k.* ,ohrring', *tšun-k.* ,ring, fingerling'; permiK. *†koc* (GEN.) ,ring', permiNy. *†kyč*, *†kyč* ,глухая петелька, колечко'; votj. °*kytš* (Wied.) ,schlinge, reifen', *†kič*, *†kiš* (Munk.) ,kötőzsinór, szalag, hurok';

cserK. *ke.tše*, cserNy. *ke.tša*, cserH. *ke.tšo* (stb. vö. NyK. XXXIX. 88, WICHMANN, Apuneuv. V. 59) ,sonne, tag';

md. *tši*, *ši* (š- < *tš-), ,sonne, tag'; M *t'etši*, E *tetše* ,heute' < *te*, *te* ,dieser' *tši* ,tag'; *tši* < **ktšš* < **kätšš* (PAASONEN: SUS. Toim. XXII. 48, 49, 88. §§, FUF. VI. 238—9); ide tartozik a mdE. *surgotš*, *surgutš* ,fingerhut' (*sur* ,finger') összetétel utótagja is;

FS. *kehä* ,circulus circa quid, orbis; kreis, umkreis, ring, peripherie, rahmen, einfassung stb.; fK. *ke.tšoi* ,vårtinän varressa oleva rengas; (naisten) työseura'; fE. °*kets*, °*ketas*, °*kätas*, °*kädaras* ,rad (an maschinen, an der drechselbank), tritze, rolle, runde hölzerne scheibe';

szamO. °*koče*, °*köč*, °*kuočē*, °*köču*, °*küč*, °*küte* ,ohrring'.

Vö. SETÄLÄ: FUF. II. 223 (fS.-zürj.-votj.), SUS. Aik. XXX, 31; PAASONEN: FUF. VI. 238 (md.-cser.-osztjJug.), KSz. XIV. 255 (szamO.); KAUKORANTA: Viritt. 1914: 128 (fK.—fE.).

ZSIRAI MIKLÓS.